ВАЗОВ И НАШЕТО ВРЕМЕ

Георги Караславов

Иван Вазов живя и работи в сложна и противоречива епоха на упорити борби за национално освобождение, на динамичен културно-просветен подем на народа ни — и през последните десетилетия на робството, и през първите десетилетия на свободен политически живот.

Половин век в неговото чувствително сърце като на невидима струна отекваха и горчивините, и радостите на народа ни, в дълбочините на патриотичната му душа се отразяваше многоликата красота на родината ни. Със слова, възторжени и покоряващи, той възпя и безумната смелост на българските въстаници, и освободителната мисия на руския солдатин, и беззаветния героизъм на нашия войник. Неговата чиста съвест се бунтуваше срещу ограбването на народните блага от чуждестранни търгаши, той мечтаеше богатствата на земята ни да се използуват само от трудовите хора. Той беше непримирим противник на тунеядството, на мързела, на готовановщината. Ненавиждаше бюрократическото бездушие, приветствуваше всеки народополезен почин, всеки благороден труд.

Страдаше със страданията на отрудените хора, изказваше се решително и категорично срещу религиозното суеверие, вярваше и ратуваше за прогрес, основан на научна мисъл и на справедлив социален порядък. С неговия широк хуманизъм са проникнати всичките му произведения.

В народолюбивия дух на огромното му творчество са възпитавани и се възпитават цели български поколения в продължение на цял един век. С могъщ патос и с вдъхновени художествени слова той даде пълнокръвен израз на неизмеримата любов на народа ни към руския народ. Именно към руския народ като наша надежда за свобода и като закрила за национална независимост, като творец на велики идеи и достижения за цялото човечество.

И за това с безсмъртното свое литературно дело той и сега, в дните на неговата сто и двадесета годишнина, е толкова съвременен, толкова близък на нашите борби и чаяния за мир и социален напредък.

И В НЯКОЛКО ДЕНА ТАЙНО И ПОЛЕКА...

Петко Тотев

Рядко български поет е разработвал дистанцията между една историческа личност и нейната епоха със свободата на Иван Вазов в одата „Раковски":

...историйата, мракът,
времето, редът
не значеха много в големий
ти път...

Безпримерен щурм срещу „обективните бариери" в името на нещо, което надхвърля всякакви представи и предположения, в името на един парадоксален, абсурден тип — мечтател безумен, образ невъзможен! Раковски е издигнат над всичко и всеки, т. е. до „пиянството на един народ", до същността на българската националноосвободителна революция, революция отчаяна, както пише Ботев във в. „Знаме" през 1875 година. Революция на доблест и достойнство, революция над обстоятелствата, над победата или поражението. Затова този романтичен, невероятен, абсурден образ, стърчащ сякаш извън времето, историята, реда, е в същност най-близо до съкровения смисъл на Българското възраждане.

Както се вижда, в „Раковски" Вазов излиза далеч извън обичайните рамки на въпроса за ролята на личността в историята. Поетичното вдъхновение е устремено тъкмо към най-невероятното, към донкихотизма, към величието на човешкия подвиг да се въстане срещу обстоятелствата.

Мечтател безумен, образ
невъзможен...

Само този стих е достатъчен, за да бъдат разбити на пух и прах всички тесногръди разсъждения и трактати, обилно поръсени с всевъзможни термини за метода и стила на Вазов. Внезапният замах на този стих разкрива един друг Вазов, поет със съвършено нова поетика. Едрите линии на „Раковски", очистени от каквото и да било следи на „портретизъм", като мълнии осветяват стиховете, които се борят в пренебрегнатата на един изключителен човешки дух. Поетът изцяло е устремен към вътрешните простори на характера. Тук няма никаква друга „реална видимост" освен порутения, бурениясал кръст над гроба на Раковски — също символ, също духовна дистанция между един апостол и горолосмовската следосвобожденска действителност.

Създал един изключителен поетичен шедьовър като „Раковски", изградил в монументален стил цяла галерия от образи на апостоли — Паисий, Левски, Каблешков, Караджата, Бенковски, братя Миладинови, братя Жекови, Волов, — народният поет спира погледа си и върху простия чизмар Кочо.

Интересно е да се отбележи, че проблемът за отношението между необикновения исторически момент и обикновения човек е вълнувал Вазов и в двете си измерения едновременно. Стихотворенията от цикъла „Епопея на забравените" са включени в две книги на народния поет — „Гусла" (1881) и „Поля и гори" (1884). През 1884 г. Вазов пише, а в 1886 г. публикува повестта „Чичовци". Разбира се, в знаменития спор на „волтериянците" и „атеистите" от Сопот също така се усеща епохата... Но това е нейното най-далечно ехо в дълбоката провинция, в един сякаш извечен и непоклатим бит в създаването на хора от величината на Иванчо Йотата, поп Ставри и даскал Гатьо. Разстоянието между събитията и тези техни съвременници е толкова голямо, че тук помага само неповторимият великодушен хумор на народния поет... Филологическите доводи на Иванчо Йотата в светлината на една дискусия срещу „волтерианството" — това е незабравима и несравнима гледка...

Ако в „Чичовци" Вазов търси най-далечното ехо на епохата в обикновения човек, в неговия постоянен бит, то в „Епопея на забравените" малкият човек, обикновеният гражданин е монументализиран, издигнат до самия гребен на времето. Простият чизмар Кочо застава редом до Раковски и Левски. И това не е само патос, само степенуване на чувството, както се мисли обикновено, а концепция за времето, епохата, човека, хуманизма.

В края на краищата и добродушният хумор в „Чичовци", и монументалната прослава на Кочо бият в една точка: народният поет води упорит спор срещу пренебрегването на човека, против оеснафяването, срещу цялата следосвобожденска действителност с нейната девиация, със смяната на ролите — хъшът Македонски става метач на някакъв най-дребен писар, а нахалните службогонци дълго и успешно атакуват върховете на държавната йерархия.

Вазовото разбиране за обикновеното и изключителното в поведението на човека, Вазовото тълкуване на хуманизма е постигнато в контраста между възрожденските идеали и следосвобожденската капиталистическа действителност. И патосът, и монументалният стил в „Епопея на забравените" са едновременно и полет към чистите висоти на националноосвободителните борби, и отдалечаване от едно всекидневие на низки страсти, в което стихотворения за Левски, Раковски, Караджата могат да бъдат събрани единствено под заглавието „Епопея на забравените".

Кочо със своята невяста и с детето си сред неравната битка за Перущица — в общата композиция на цикъла още веднъж е свето противопоставянето на обикновения човек и изключителната личност, още един път е подчертано онова, което е казано в един стих за „Левски": „че равни сме всички в големия час".

И в романа „Под игото" Вазов си задава въпроса, каква е тази сила, която накарва простите еснафи до сюблимните висоти на Зли дол. Нищо не поразява повече въображението на поета от това невероятно превъплъщение. Дочерашният уреден и пестелив дюкянджия, примерен баща и съпруг, който може да си позволи най-много да се отбие в неделя след разпус черкова в кафенето, за да послуша отново Иванчо Йотата, по някакво чудо се превръща в легендарен герой, възправя се редом до най-героичните символи на всички времена и народи. Подвигът, на който е способен обикновеният човек, разбирането на дълбоката връзка между обикновеното и изключителното в човешката природа — до такава дълбина достига хуманизмът на Вазова, възрожденският му демократизъм. Простият чизмар Кочо е художествено решение, в което [illegible] са предусетени основни направления в по-нататъшните търсения на много художници, историци, мислители. Каква е обикновеният човек? — ето въпроса, около който се разгоряха важни сражения. И дискусията продължава. Художникът на Перущица и Шипка е усетил важността на тази дилема още в навечерието на нашия век — тук си е казал думата острият език на народния поет Иван Вазов.

Но нека надникнем и в другото направление. Когато изобразява съкровената близост на Левски с хората, връзката му с народа, обаянието му сред масите, Вазов никога не губи общия монументален стил, не размива величието на изключителната личност в нейната делнична дейност. „Даже най-великият човек е човек като другите". Това е така. Но не може да се отрече и другото — че великият човек е велик и в дребното, всекидневното, делничното...

Събрание на революционния комитет. И ето влиза някой, удря плесница на един подлец и напуща тихо малкия градец... Единствена по рода си плесница!

Получава я обикновен, редови, неизвестен подлец. А плесницата — спокойна, точна, неизбежна — е само на Левски, единствено на Левски! Във всичките си многобройни превъплъщения Апостолът е винаги равен на себе си. Това се носи във въздуха, осветява отвътре цялата ода, за да бъде казано и в един-единствен стих: „селяните прости светец го зовяха".

В „Левски" Вазов издига бесилото като символ, равен на кръста:

О, бесило славно!

По срам и по блясък ти си
с кръста равно!

Обединени са две крайно противоположни оценки (срам и блясък), за да бъде издигнато високо над тях действителното величие на необикновената личност, за да бъдат внушени нейните епични размери, съизмеримостта на великия син на българския народ с най-големите върхове, до които е достигал революционният дух на човека. Бесилото равно на кръста — какъв „светотатствен" образ! И каква епическа монолитност във вечния революционен порив към саможертвата, към вечно актуалния етичен идеал на човека.

В „Епопея на забравените" Вазовата поетика се развива и обогатява непрекъснато, достига крупни завоевания, които имат значение за цялото по-нататъшно развитие на българската поезия. Тук ще се спрем съвсем накратко само на няколко специфично вазовски елемента в поетиката.

Народният поет много обича думата ех. Използува се често и самият звуков ефект на еха, ехото. В одата „Караджата" рефренът „Смърт или свобода" се повтаря три пъти и образува градация. В предсмъртния си час Караджата казва:

... Смърт или свобода!
Беснейте тирани, но жив е
народа!

И още веднъж повтаря:

Но аз умирам! Да живей
народа!
Смърт или свобода!

И повторението на девиза „Смърт или свобода!", и еднаквата рима в двата случая (свобода — народа), и симетричната постройка на повторението — всичко това създава представа за усилващо се ехо. Накрая поетът завършва тази звукова представа:

И кога се люшна из въздуха он,
то хиляди гърди издадоха стон

и дълго Йощ време там под
небосвода

кънтяха тез думи:
„Свобода, свобода!
Смърт или свобода!"

Ехът обобщава: той усилва най-пълнозвучната, най-важната дума — свобода — и заглушава всичко останало. Най-съвършено е разработена тази техника в „Опълченците на Шипка". Цялата завършваща строфа там е един ех, едно все по-забавено и протяжно ехо, което уравновесява бясната динамика на битката. Неравната пулсация на схватката в нейните върхови мигове се успокоява в широки, плавни, хармонични периоди, които сякаш направо внушават чувство за вечност:

И днес Йощ Балканът,
щом буря захваща,
спомня тоз ден бурен, шуми и
препраща
славата му дивна като
някой ех
от урва на урва и от век
на век!

Вазов много обича думата пиянство. Спомняме си сентенцията на Апостола:

... че страхът е подлост,
гордостта — пиянство...

Веднага усещаме ръста на Левски мислителя, теоретика на революцията, автора на знаменитите думи „Ние сме във времето и времето е в нас"... За да се постигне силен, единен революционен удар, необходимо е именно това равенство, което изключва както страха на малкия човек, така и гордостта, мисълта за собствената изключителност у водачите на движението. И думата „пиянство" изразява тук тъкмо прекомерната самонадеяност на вождовете. Крайно интересно е, че същата тази дума е употребена пак в „Епопея на забравените" и като удар срещу овчедушието на малкия човек! В „Каблешков" четем:

... защото теглото — и то е
пиянство
я прави по-силно злото
окаянство
и разумът мъти на простий
народ,
и държи го в дрямка, в прави
го скот.

Както виждаме, една дума събира всичко онова, което пречи на революционните дейци да постигнат единството и равенството в часа на революцията. Сега трябва да припомним и онази глава от „Под игото", която е назована „Пиянството на един народ". Тук думата „пиянство" е употребена вече в романтично-патетичен смисъл, внушава свещеното опиянение на една отчаяна, предопределено трагична, но единствено достойна борба. Примерът с думата „пиянство", взет дори отделно, говори за лирико-епическата гъвкавост, за богатството и сложността на Вазовата поетика.

В „Епопея на забравените" народният поет на два пъти използува мита за сътворението на света като образец за създаване на епичния образ. Паисий създава един народ, създава историята му:

... той фърли очи си
газтреперани, бляд
към хаоса тъмний, към
звездния свят,
към Бялото море, заспало
дълбоко,
и вдигна тез листи, и викна
високо:
„От днеска нататък българският
род
история има и става народ!

Докато в „Паисий" създателят, творецът, демиургът работи сред величествения покой на мирозданието, Раковски се ражда в титанична борба: природата иска да направи от него гений, но един „тъмен демон" влиза в схватка с нея... Раковски в „Епопеята" е разлюлян космос, раждаща се вселена с цялата й завършеност и незавършеност, с цялата й хармония и дисхармония, с непрекъснатия изблик на някакъв тайнствен и злобен огън. Излишно е да говорим повече за епичните възможности на този похват.

Най-сетне в епохата на интелектуалната лирика не е безинтересно да видим как дядо Вазов постига лирико-епично внушение чрез образи-понятия, чрез някои свои логически формули, диалектически схеми и сентенции. В „Епопея на забравените" лиричният изблик се уравновесява не само с масови сцени и епизоди, с „разказ" и „ехо", но и с размисъл и философско вдъхновение. В одата „Каблешков" се намира стихът

Борбата е близко, близкото
далеч...

В лирически план тази сентенция изразява нетърпението на въстаниците, неудържимата им жажда час по-скоро да ударят камбаната на бунта. В епически план цитираният стих прониква в историческия смисъл на борбата, в безкрайната перспектива, която се отваря във времето.

В „Паисий" Вазов достига до следната синтетична формула за цар Симеон Велики:

... и кога нямаше кого да
надвива,
той пишеше книги, за да си
почива.

Тук действията „надвива" и „почива" не са противопоставени! Напротив — те образуват именно онази сплав, от която Симеон Велики е изваян и като писател-воин, и като неуморен и всестранно надарен строител на България, пълен с неукротима, колосална енергия. Не е трудно да забележим, че по същия начин по-нататък е характеризиран и самият Паисий, за когото народният поет казва:

... работи без отдих, почива
без сън...

Повторението на техническия похват има огромно значение именно за постигането на епична дълбочина в образа на великия хилендарец. Това неповторимо вазовско почива сближава Симеон и Паисий в най-дълбокия план на одата, за да подчертае е огромна сила тяхната изключителна дейност и — главно — епическата приемственост между старата и новата, новосъздаващата се история на България. Вътрешният паралел между Симеон Велики и Паисий действува точно в основното направление на Вазовата ода: пред нас израства не снизката на монарха-летописец, а тъкмо „тоз див Светогорец — за рай неподен", който е пълен с демонска енергия и не пише, а създава историята!

В одата „Каблешков" Вазов достига до една най-лаконична философска формула на епохата:

И в няколко дена тайно и
полека
народът порасте на няколко
века!

Поразява ни не само постигнатата омировска мащабност и завършеност на мисълта-образ, сентенцията-образ, но и нейната дълбока вътрешна динамика. Противопоставянето няколко дена — няколко века е удивително точна диалектическа схема не само на революцията изобщо, но и на българската история с нейните неравномерни пулсации. От друга страна, особено внимание отделете на „обратната връзка" във Вазовата лирико-философска формула: няколкото дена на революцията, противопоставени на вековете робство, равни са вековно развитие, протичат не само тайно, но и полека. Така се получава онова епическо равновесие в сентенцията, което обхваща не само ускорението на историческия процес, но и огромния вътрешен обем на тези няколко дена, наистина равни на столетия. И всичко това е постигнато със забавяне на ритъма в точката на епичната кулминация. Вазов решително изоставя традиционната епична формула „мигът на историята", чрез който революционният подем се търси като ускорение или натрупване до известен предел, за да открие своето вазовско полека! И се разкриват нови диалектични дълбочини за мисълта и чувството, достига се пълнокръвният смисъл на Батак и Шипка, на вековната националноосвободителна борба на българския народ. Не случайно народният поет използува своята знаменита сентенция от „Епопея на забравените" и в романа „Под игото".

Сцена от „Хъшове"

на 11 юни 1883 година.

В тези статии Вазов формулира своето разбиране, че „театърът е най-достойний способ, чрез който може да се възпроизведе, изтълкова и проведе в народната среда една патриотическа мисъл и да се възбуди в нея въодушевлението и пламенът на решителността и самопожертвуванието", което лягa във фундамента на театралната му естетика и практика. Признавайки историческата мисия на Войниковия театър и драма и порицавайки забравата на неговото име и „занемаряването" на неговото дело, Иван Вазов обаче е категоричен: „Прежните войниковски монолози и диалози, пълни с тържественост и пустота, нищо не говорят вече на душата". Новият естетически идеал не е формулиран по позитивен път в статиите на Вазов, но той може да бъде видян в неговата „Епопея на забравените" и в повестта му „Немили-недраги", работени в този период, би могъл да се види и в пиесата му „Руска" — творби, в които намери израз идеалът на революционния подвиг в името на народната свобода, извършен в дните на април 1876 година, един идеал, превърнат от Вазов в критерий за оценка на следосвобожденската буржоазна действителност.

Има още един принципно важен въпрос, свързан с мястото на Иван Вазов в историята на българския театър, на който нашата историография все още не е дала дължимото. Изследвайки пътя на нашия професионален театър след Освобождението — път, започнал в Пловдив през периода 1881 — 1883 година, минал през създаването на театър „Основа" през 1888 година и неговия приемник „Сълза и смях", за да стигне до формирането на Софийския народен театър — тя в лицето на проф. П. Пенев и К. Державин подчертава преди всичко актьорската традиция в театрално-историческата приемственост. В известен смисъл тези изследователи се самоограничават. Ние не можем да отминем позитивните моменти в мисълта на К. Державин, че актьорската традиция прави историята на театъра, оказала се тъй плодотворна за установяване на историческата истина за етапите в развитието на националния ни театър. Но очевидно тази мисъл не изчерпва въпроса и следва да се допълни, тъй като не вижда мястото на драматургията в този процес и по-специално мястото на Вазов за професионализирането на българския драматичен театър, за превръщането му в действително национален театър чрез национален репертоар. Един преглед на историческите факти лесно ще установи практическото участие на народния поет в делото на театъра непосредствено след основаването му: той се грижи за трупата, препоръчва актьори като К. Сапунов, рецензира дейността й, участвува в образувания под председателството на Д. К. Попов (Големия) театрален комитет, който се занимава не само с репертоарното, но и с принципното общо ръководство на Първата българска театрална трупа. За нея Иван Вазов написва драмата „Руска", играна с огромен успех. Всъщност това е първата българска пиеса, написана за непосредствените репертоарни нужди на театъра и разработена със съвместните усилия на автор и театър. Да не се види връзката на този момент от биографията на Иван Вазов с формирането на Първата българска театрална трупа значи да не се разбере изобщо приносът му за националния ни театър, да не се види генезисът и еволюцията на театралните му въззрения и интереси. Смятаме, че съвременната театрална историография може и следва с пълно основание да причисли Иван Вазов към онези първи пионери, които се считат за основатели на българския драматичен театър, и то именно от периода на неговото професионализиране. Той е основател в еднаква степен с първия директор-режисьор Стефан Петков Попов и актьорите-ветерани от първото актьорско поколение у нас, като К. Сапунов, Иван Попов, Борис Пожаров, Антон Попов, Васил Кирков и др. И мисли, че само така може да се види по-богато и по-обемно театралната приемственост у нас. Подобно на актьорите-ветерани, които поеха пионерския път на първи професионални артисти, създадоха националния ни театър и се изградиха в него като завършени театрални художници, и Иван Вазов не остана с театралните си интереси от Пловдив. И той пое каменистия път на професионалния драматически писател, създавайки цяла епоха в драматическата ни литература след Освобождението.

Както видяхме, борбата на Вазов за създаване на български народен театър завърши логично с поставянето на негова пиеса в Пловдивския театър „Люксембург" от трупата, идеята за чието създаване бе негова. Така става очевиден веществeният израз и на целта, която създаването на тази трупа преследваше: да се стимулира и създаде български репертоар, който да се играе от български актьори.